

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)

ارتهه شاستره

سیاست‌نامه‌ای از هندوستان

- بررسی موضوعی و زبانی -

به همراه ترجمه کتاب اول ارتهه شاستره اثر کاوتیلیه
از سنسکریت به فارسی و واژه‌نامه مختصر

نازین خلیلی پور

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

خلیلی پور، نازنین، ۱۳۵۷-

ارتفه شاستره، سیاست‌نامه‌ای از هند باستان، بررسی موضوعی و زبانی
(به همراه ترجمه کتاب اول ارتفه شاستره اثر کاوتیلیه از منسکریت به فارسی
و واژه‌نامه مختصر)/نازنین خلیلی پور- تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ
اسلامی، مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی، ۱۴۰۱
ص. ۳۵۲

ص.ع. به انگلیسی: «Arthashastra, A Treatise on Policy from Ancient India»
* کتاب‌نامه
* واژه‌نامه

۱. علوم سیاسی -- هند -- تاریخ -- متون قدیم تا ۱۸۰۰ م. ۲. دولت -- متون
قدیم تا ۱۸۰۰ م. ۳. هند -- سیاست و حکومت -- تا ۹۹۷ م. ۴. هند -- اوضاع
اجتماعی. الف. کاوتیلیه Kautalya. ارتفه شاستره. ب. عنوان: ارتفه شاستره اثر
کاوتیلیه. ج. عنوان

الف. عنوان

۸۴ ج ۸

۳۲۰/۹۳۴

قلم‌سعدی پشته‌داده، عیون‌نیرانامه و قلم‌نیرانامه از میرزا ابوالفتح علی‌اکبر
تومنا میرزا منلی طابق و بسید زهرا فراری نشر مشرق ۱۳۵۳

ارتق‌شستره

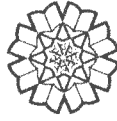
سیاست‌نامه‌ای از هند باستان

- بررسی موضوعی و زبانی -

نام کتاب	ارتهه شاستره سیاست نامه‌ای از هند باستان. بررسی موضوعی و زبانی
ترجمه و تألیف	نازنین خلیلی پور
ناشر	مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)
صفحه آرا	مهسا مهرانی
امور هنری و نظارت بر تولید	استودیو ایران‌شهر
مدیر هنری و طراح	رضا فرزانه یار
لینوگرافی	شارب
چاپ	شادرنگ
صحافی	معین
چاپ نخست	۱۴۰۱
شمارگان	۲۰۰ نسخه
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۹۴۹۴۶-۹-۱

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی) به آینده‌ای پایدار می‌اندیشد و ملاحظات زیست‌محیطی را در همه مراحل چاپ و نشر در نظر می‌گیرد.

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)

۱۳۶۲

ارتمه شاستره

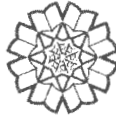
سیاست‌نامه‌ای از هندوستان

- بررسی موضوعی و زبانی -

به همراه ترجمه کتاب اول ارتمه شاستره اثر کاوتیلیه
از سنسکرت به فارسی و واژه‌نامه مختصر

نازنین خلیلی پور

تهران
۱۴۰۱

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهشی ایران و اسلامی)

بنیان‌گذار و سرپرست علمی: کاظم موسوی بجنوردی
تأسیس: اسفندماه ۱۳۶۲

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)، مؤسسه‌ای غیردولتی، مردم‌نهاد و سازمانی علمی-پژوهشی است که با هدف تألیف و تدوین دائرة المعارف‌های عمومی و تخصصی در اسفندماه سال هزار و سیصد و شصت و دو تأسیس شده است.

بخش انتشارات، با نشر آثار علمی و تحقیقی، اهداف این مرکز را به‌منظور شناخت و گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی پیگیری و تأمین می‌کند.

انتشارات مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
مدیر: محسن موسوی بجنوردی
مدیر اجرایی: بهاره باداfras

نشانی: تهران، نیاوران، کاشانک، صندوق پستی ۱۹۵۷۵/۱۹۷
تلفن: ۲۲۲۹۷۶۲۶ | دورنگار: ۲۲۲۹۷۶۶۳
پست الکترونیک: centre@cgie.org.ir
www.cgie.org.ir

• حق چاپ محفوظ است •

یادداشت

تلقى قدما از کار مُلک داری و سیاست مداری، از جمله موضوعات جذّاب در بررسی سیر سیاست نامه نویسی است و فارغ از آنکه این قبیل آثار تا چه حدّ در رفتارهای سیاسی و شیوه های حکومت داری مجال ظهور می یافت، به هر حال آنچه در این موضوع نیک و راست داریم، بخشی از میراث فکری انسانی است و نحوه اندیشه و تفکر را در این باب بازتاب می دهد. در ایران، سیاست نامه نویسی سابقه ای دیرین و کهن دارد و تأثیر آن بر تلقی مسلمانان از مقوله حکومت و خلافت از هر جهت چشمگیر و قابل توجه بوده است. بالجمله شناخت مبانی فکری فلسفه سیاسی در مشرق زمین، به ویژه در تمدن های بزرگ همچون هند و چین، می تواند نه فقط در باب گذشته های دور، بلکه برای شناخت جهان معاصر هم سودمند باشد. کتاب «ارتهه شاستره» از جمله آثار مهم و اساسی در همین زمینه است و ترجمه و تحقیق پیرامون این متن باستانی ارزشمند، برای شناخت هرچه بیشتر «امر سیاسی» در فرهنگ و تمدن هند و تأثیر آن بر تمدن ها و فرهنگ های مربوط به آن، از جمله ایران اهمیت خاص دارد و این موضوع را از جنبه های گوناگون، از جمله زبان های باستانی نیز می توان پی گرفت.

باید از همکار ارجمند سرکار خانم دکتر نازنین خلیلی پور سپاسگزار بود که اینک بر همت ایشان بخشی از این متن مهم به زبان فارسی ترجمه شده و مقدمه و توضیحات ایشان از هر جهت بر سودمندی های کتاب افزوده است.

کاظم موسوی بجنوردی

رئیس مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی

(مرکز پژوهش های ایرانی و اسلامی)

۱۵ بهمن ماه ۱۴۰۱

कौटिल्य अर्थशास्त्र

शील्सूनाए ऽर्पितअं

پیشگفتار

هندیان باستان به جز متون دینی و حماسی درباره موضوعات دیگری که مورد علاقه‌شان بوده، بسیار نوشته‌اند و به موضوعات جذابی همچون پزشکی، دستور زبان، سیاست و حتی روابط جنسی نیز پرداخته‌اند. از این رو گنجینه عظیمی به زبان سنسکریت در دست است که جزو شاهکارهای ادبی دنیای قدیم به شمار می‌آید. ایرانیان به جز متون مشهوری همچون کلیله و دمنه، راماینه، مهابهارته، بهگودگیتا و جز این‌ها، که به فارسی نیز ترجمه شده است، نوشته‌های هندیان را کمتر دیده و شناخته‌اند. یکی از متونی که به تازگی، یعنی از اوایل سده بیستم، توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده آرته‌شاستره اثر کاوتیلیه است با موضوع سیاست، اقتصاد و آداب کشورداری که به زبان سنسکریت در پانزده کتاب نوشته شده است. تاریخ احتمالی تألیف این رساله به ۲۹۶-۳۲۱ قبل از میلاد بازمی‌گردد و به نظر پژوهشگران، سبک کهنش نیز مؤید آن است. کاوتیلیه سیاست‌مداری برجسته و برشمارنده وظایف شاه، وزیران، افسران و نیز ارائه‌دهنده شیوه‌های مملکت‌داری در هند بوده است و اهمیت آرته‌شاستره از این روست که منبعی دست‌اول درباره اندیشه‌های سیاسی و آیین کشورداری است و به همین سبب برخی او را به‌درستی نیای ماکیاوولی نامیده‌اند؛ این اثر تاکنون به زبان فارسی ترجمه نشده است؛ با این حال عنوانی برازنده‌تر از «سیاست‌نامه» برای کتاب او سراغ ندارم.

آرته‌شاستره پانزده «کتاب» یا «دفتر» دارد که هر کدام به موضوعاتی مربوط است. در کتاب حاضر، ضمن معرفی زمینه تاریخی و سیاسی و نسخه‌های خطی آرته‌شاستره، واج‌نویسی متن سنسکریت «کتاب اول» آن را آورده و سپس همراه با یادداشت‌هایی به فارسی ترجمه کرده‌ام؛ همچنین برای برخی اصطلاحات و واژه‌های آن، واژه‌نامه‌ای مختصر به همراه حالت‌های دستوری به پیوست ارائه داده و در بخش پایانی کتاب متن اصلی سنسکریت را نیز ضمیمه کرده‌ام.

جدا از بحث‌های زبانی و ترجمه فارسی آرته‌شاستره، که مختص پویندگان زبان‌های باستانی است، خوانندگان این کتاب با آرا و اندیشه‌های کاوتیلیه نیز آشنا خواهند شد. این کتاب حاوی اطلاعاتی برای علاقه‌مندان به تاریخ، سیاست، اقتصاد، فرهنگ و جامعه‌شناسی نیز هست.

در کتاب حاضر رویکرد پژوهشی داشته‌ام، با این حال کوشیده‌ام به گونه‌ای مطالب را بیان کنم که برای خواننده غیر تخصصی نیز مفید باشد. به عبارتی کتاب‌هایی که به زبان‌های باستانی مربوط‌اند، معمولاً با ترجمه‌هایی از این زبان‌ها به فارسی همراهند. اکثر این ترجمه‌ها به دستور زبان مبدأ بسیار وفادارند، زیرا جنبه آموزشی دارند و کتاب درسی‌اند و از آنجا که زبان‌های باستانی نظام حالت^۱ دارند، مترجمان سعی می‌کنند این حالت‌ها را در ترجمه‌شان نشان دهند، حال آنکه این حالت‌ها منطبق با نحو و دستور زبان فارسی امروزی نیستند و این شیوه ترجمه برای استفاده خواننده علاقه‌مند ولی عام مناسب نیست؛ از این رو همه نمی‌تواند با آن ارتباط برقرار کند. به همین سبب در ترجمه متن سنسکریت، نحو و دستور زبان فارسی را ملاک قرار داده‌ام و نه متن سنسکریت را تا برای همگان قابل استفاده باشد و خارج از کلاس‌های سنسکریت دانشگاه نیز به کار آید. از طرفی سعی کرده‌ام با تهیه واژه‌نامه‌ای مختصر و افزودن یادداشت‌های توضیحی، در حد توانم به نیاز پژوهشگران زبان‌های باستانی نیز پاسخ داده باشم.

در اینجا واجب می‌دانم از جناب آقای دکتر حسن رضایی باغبیدی سپاسگزار باشم که اندیشه پژوهش درباره آرت‌ه‌شاستره را نخستین بار ایشان در نظرم آورد. همچنین من از راهنمایی‌های دلسوزانه و پیگیری‌های مستمر جناب آقای دکتر فتح‌الله مجتبابی در تألیف این کتاب بهره‌ها برده‌ام که توصیف آن در این چند سطر ممکن نیست و از توصیه‌های جناب آقای دکتر محمدتقی راشد محصل بی‌بهره نبوده‌ام که درخور قدردانی بسیار است. از سرکار خانم دکتر ژاله آموزگار تشکر ویژه دارم که این کتاب را پیش از انتشار خواندند و راهنمایی‌های هوشمندانه‌ای به من کردند. همواره خود را مدیون لطف این بزرگواران می‌دانم. از جناب آقای کاظم موسوی بجنوردی رئیس محترم مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و همراهی و حمایت‌شان در انتشار این کتاب تشکر می‌کنم و از جناب آقای محسن موسوی بجنوردی رئیس انتشارات مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و نیز از سرکار خانم بهاره بادافراس مدیر اجرایی انتشارات به سبب همکاری‌های بی‌دریغشان سپاسگزارم.

نازنین خلیلی‌پور

زمستان ۱۴۰۱

۱. نظام حالت یعنی واژه‌ها در جمله بسته به جایگاه نحوی‌شان و نیز بر اساس جنس و شمارشان صرف می‌شوند. سنسکریت هشت حالت صرفی (نهادی، رایی، یایی، برایی، ازی، اضافه، دری، ندایی)، سه جنس (مؤنث، مذکر، خنثی) و سه شمار (مفرد، جمع، مثنی) دارد.

فهرست

پاره نخست

۳	درباره آرتهه شاستره
۶	زمینه ادبی و تاریخی
۶	دوره های زبانی و ادبی
۸	شاستره نویسی در دوران کلاسیک هند
۱۰	زمینه تاریخی
۱۴	درباره کاوتیلیه
۱۷	موضوعات و تقسیم بندی آرتهه شاستره
۲۳	نسبت آرتهه شاستره با سیاست و نظریه سیاسی
۳۲	ویژگی های شاه در کتاب اول آرتهه شاستره
۳۵	معرفی نسخه های خطی آرتهه شاستره
۳۹	معرفی تفاسیر متن

پاره دوم

۴۵	کتاب اول، تعلیم و تربیت
۴۵	بخش اول: شمارش موضوعات و فصل ها
۵۶	بخش دوم: شناخت مکتب ها و تعیین جایگاه منطق
۵۸	بخش سوم: تعیین جایگاه واداهای سه گانه
۶۲	بخش چهارم: تعیین جایگاه اقتصاد و حکومت داری
۶۵	بخش پنجم: مشورت با پیران
۶۸	بخش ششم: مهار حواس پنجگانه؛ دفع دشمنان ششگانه
۷۰	بخش هفتم: مهار حواس پنجگانه: زندگی پادشاه پارسا
۷۳	بخش هشتم: معین کردن وزیران
۷۷	بخش نهم: تعیین مشاوران و روحانیان
۸۰	بخش دهم: آزمون (مخفی) برای سنجش پاکی و ناپاکی وزیران

بخش یازدهم: نهاد جاسوسان	۸۵
بخش دوازدهم: تعیین جاسوسان، جاسوسان دوره‌گرد	۹۰
بخش سیزدهم: پاییدنِ گروه‌های فریقتنی و نافریقتنی در سرزمین خود	۹۷
بخش چهاردهم: پیروزی بر گروه‌های فریقتنی و نافریقتنی در سرزمین دشمن	۱۰۲
بخش پانزدهم: مشاوران	۱۰۶
بخش شانزدهم: مأموریت (قوانین) فرستاده‌ها	۱۱۶
بخش هفدهم: محافظت در برابر شاهزاده	۱۲۴
بخش هجدهم: رفتار در برابر شاهزادهٔ مخلوع و هدایت این شاهزاده	۱۳۳
بخش نوزدهم: وظایف پادشاه	۱۳۷
بخش بیستم: قوانینی برای اقامتگاه شاهی	۱۴۳
بخش بیست و یکم: حفاظتِ پادشاه	۱۴۹

یادداشت‌ها

۱۵۷

واژه‌نامه

۱۶۹

منابع

۲۰۸۷

متن سنسکریت

۳۹۵

پاره‌نخست

معرفی آرته‌ه شاستره و
زمینه ادبی، تاریخی و سیاسی آن

دربارهٔ آرته‌شناسی

آرته‌شناسی^۱ اثر کاوتیلیه^۲ کتابی ست دربارهٔ سیاست، کشورداری و اوضاع اجتماعی جامعهٔ هند در حدود سدهٔ سوم قبل از میلاد (۳۲۱-۲۹۶ ق م)؛ و اما پیش از هر چیز دربارهٔ مفهوم واژهٔ آرته‌شناسی باید توضیح بدهم که آرته^۳ در اینجا فراتر از معنی لغوی آن و به مفهوم «مصلح»؛ و شانس‌نظر به معنای «آموزه» است که مجازاً در معنی کتاب به کار رفته؛ این دو واژه جمعاً به معنای «کتابِ مصلح کشوری» است که عنوان «سیاست‌نامه» را می‌توان از دلش بیرون کشید. با این حال برخی آرته‌شناسی را «دانش مسائل مادی» یعنی اقتصاد تعبیر کرده‌اند (Winternitz, 1967, p: 418). کانگل^۴ (1986, p. 1) بر اساس موضوع کتاب و نیز تعاریفی که کاوتیلیه از هر بخش ارائه کرده، آرته را مادهٔ معیشت^۵ انسان در نظر گرفته و «سرزمین مسکون با انسان» از آن تعبیر کرده است و به جملهٔ آغازین آرته‌شناسی استناد کرده که «این آرته‌شناسی را آموزگاران پیشین برای حفظ سرزمین نگاشته‌اند»؛ بنابراین این کتاب را حاوی دانشِ موجباتِ نگه‌داری و حفاظت از سرزمین دانسته که همان دانش حکومت‌داری است. از این رو با توجه به نظراتی که تاکنون دربارهٔ معنای آرته‌شناسی داده‌اند، به نظر «سیاست‌نامه» عنوان مناسبی برای این کتاب است. گرچه برخی آن را حاوی راهکارهای اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی دانسته‌اند، نه صرفاً ارائه‌دهندهٔ نظریهٔ سیاسی (Sil, 1989, p. v)، این نکته

1. *Artśāstra*

2. *Kautilya*

۳. در واژه‌نامهٔ مونیر ویلیامز (1976, p. 90) معانی «سود، هدف، ثروت، علت» ذیل واژهٔ *artśa* آمده است.

4. Kangle

5. *vṛtṭiḥ*

منافاتی با عنوان «سیاست‌نامه» ندارد و اگر بپذیریم که سیاست تعیین‌کننده وضعیت اقتصادی و فرهنگی است، پس راهکارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این کتاب کافیست تا آن را «سیاست‌نامه» بدانیم. آرته‌شناسی برای اداره سرزمین نوشته شده است و بیراه نیست که کاوتیلیه را بزرگ‌ترین سیاست‌مدار زمانه خود و برشمارنده وظایف شاه، وزیران و افسران و نیز ارائه‌دهنده شیوه‌های حکومت‌داری باستان دانسته‌اند.

درباره تاریخ نگارش اثر نیز نظراتی داده‌اند و، همان‌طور که پیش‌تر آمد، تاریخ تقریبی آن را میان ۳۲۱-۲۹۶ ق م تعیین کرده‌اند که البته سبک کهن کتاب نیز آن را تأیید می‌کند و به نظر می‌رسد مضامین آن نیز متعلق به همان دوران باشد. همچنین براساس پژوهش‌های سکه‌شناختی پژوهشگران هندی شکی نیست که چَندَرَه‌گوپته^۱ ۳۲۱ ق م مقام شاهی داشته و آشوکه و زده‌هانه، پسر وی، ۲۹۶ ق م به پادشاهی رسیده است؛ بنابراین احتمال اینکه کاوتیلیه کتاب مشهور خود را میان سال‌های ۳۲۱ و ۳۰۰ ق م نوشته باشد بسیار است (Shamasastri, 1956, p. vii). هربرت گون، ضمن اشاره به جنبه‌های رئالیستی کتاب، بیان کرده که مؤلف کتاب خود در بطن آن دوران می‌زیسته و درباره همه مسائلی که مطرح کرده تجربه داشته است. به نظر او آرته‌شناسی در همان دوران مائوری تألیف شده است (Goven, 1968, p. 171).

به‌رغم کهن بودن این اثر، تا اوایل سده بیستم سیاست‌مداران غربی با کاوتیلیه و اندیشه‌هایش آشنا نبودند، اما پس از شناخت او لقب ماکیاولی هندی به وی دادند (Liebig, 2014, p. 1). ماکس وبر، جامعه‌شناس آلمانی، نخستین اندیشمند غربی بود که به اهمیت این کتاب پی برد. او ۱۹۱۹ در خطابه مشهوری به نام «سیاست همچون پیشه»^۲ در دانشگاه مونیخ به این نکته اشاره کرد و در مطالعات جامعه‌شناختی و مذهبی‌ای که درباره آیین هندو انجام داد، از این کتاب سود جست (Weber, 1988, p. 555; 2008, p. 620f, 687). با این حال پیش از اینکه وبر به اهمیت این کتاب پی ببرد، شاماساستری آن را به جهانیان معرفی کرده بود، از این رو همه نظریه‌پردازان و پژوهندگان آرته‌شناسی را مدیون خود کرد؛ به عبارتی تا اوایل سده بیستم هنوز ترجمه‌ای از این متن سنسکریت در دست

۱. Chandragupta: نام مؤسس و نخستین شاه سلسله مائوری در هند (برای آگاهی بیشتر نک: زیر عنوان «زمینه تاریخی» در همین کتاب).

نمود، تا اینکه پاندیتی^۱ از ایالت تانجور نسخه‌ای از آن را به کتابخانه شرق‌شناسی ایالت میسور هدیه داد و همراه با آن چند برگه از تفسیر متن اثر نویسنده‌ای به نام بهتسوامین^۲ موجود بود. شاماساستری که در آن زمان کتابدار آنجا بود، ترجمه اولیه بخش‌هایی از آن را سال ۱۹۰۵ در نشریه *ایندین آنتیکوری*^۳ به چاپ رساند و نیز ۱۹۰۹ کل کتاب را در شماره ۳۷ مجموعه *بیبلیوتکا سنسکریتا*^۴ در شهر میسور چاپ کرد (Fleet, 1914, p. vi).

کشف این متن بحث‌هایی را به همراه داشت که هنوز هم ادامه دارد، پژوهشگران *آرتیه‌شاستره* کم‌وبیش بر این نظرند متنی که امروزه به دست ما رسیده از نظر زبانی مربوط به دوره میانه (کلاسیک) هند است، ولی همچنان این بحث ادامه دارد که آیا این متن را چانکیه^۵ وزیر چنڈره‌گوپته نوشته است، که در واقع لقب کاوتیلیه داشته، یا فرد دیگری به نام کاوتیلیه که ارتباطی به وزیر چنڈره‌گوپته نداشته است (Scharfe, 1993, p. 1).

بر خلاف *مهابهاراته*^۶ که دربردارنده مطالب حماسی، اسطوره‌ای و نظریه‌های سیاسی برخاسته از مذهب است، در *آرتیه‌شاستره* سیاست از دین و اخلاق جداست و از این نظر به کتاب *سیاست*^۷ ارسطو و *لویتان*^۸ هابز بیشتر شباهت دارد. توصیه‌های کاوتیلیه به شاه در کشورداری همیشه هم اخلاقی نیست و بیشتر مصلحت کشور و حفظ سرزمین مدنظر است تا مسائل مذهبی (Kumar, 2005, p. 466). با این حال نباید این‌طور تصور کرد که ردپای نظام طبقاتی هند — که اتفاقاً ریشه دینی نیز دارد — در *آرتیه‌شاستره* وجود ندارد، بلکه از نظر کاوتیلیه شاه خوب و آرمانی کسی است که طبقات اجتماعی را حفظ می‌کند تا کشور دچار آشوب نشود. در ادامه بیشتر به این موضوع خواهم پرداخت (نک: زیر عنوان «نسبت *آرتیه‌شاستره* با سیاست و نظریه سیاسی» در همین کتاب).

۱. Pandit: لقبی برای دانشمندان و خردمندان در هند.

2. Bḥaṭṭasvāmin

3. *Indian Antiquary*

4. *Bibliotheca Sanskrita*

5. Cāṇakya

6. Mahābhārata

۷. *Politics*: این کتاب را انتشارات علمی و فرهنگی با ترجمه حمید عنایت منتشر کرده است.

۸. *Leviathan*: این کتاب را نشرنی با ترجمه حسن بشریه منتشر کرده است.

متن سنسکریّت آرته‌شاستره تاکنون به فارسی ترجمه نشده است. اما پژوهشگران ایرانی درباره این کتاب و موضوعات آن سخن گفته‌اند. مثلاً داریوش شایگان (۱۳۸۶، ج ۲، ص ۴۳۹) در کتاب *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*، آنجا که درباره منطق سخن گفته، از کتاب *آرته‌شاستره* یاد کرده و از آن به سیاست‌نامه تعبیر کرده است. به باور وی، اصطلاح آنویکشیکی به معنای «علم منطق» در متون هندی نخستین بار در *آرته‌شاستره* به کار رفته است. او همانجا بیان کرده که این واژه قدیم‌ترین واژه برای «منطق» است.

فرهنگ رجایی (۱۳۹۰) در کتاب *تحول اندیشه سیاسی در شرق باستان*، ضمن پرداختن به تمدن هند، به *آرته‌شاستره* و به اندیشه سیاسی کاوتیلیه نیز توجه کرده است (نک: همان، ص ۱۹۷-۲۱۰). به نظری، *آرته‌شاستره* اوج تفکر سیاسی در هند باستان است؛ در عین حال، آن را باید اوج تفکر غیرسنتی در هند نیز تلقی کرد، زیرا در اندیشه هندویی فرادستی پادشاه و ارباب سیاست بر سنت و برهمنان پذیرفتنی نبود و در نهایت، پادشاه باید در چارچوب دهرمه ودایی به وظیفه خویش عمل می‌کرد؛ چه بسا به همین دلیل است که پس از ازمیان رفتن خاندان مائوری، اندیشه *آرته‌شاستره*‌ای کلاً از میان رفت و اندیشه هندوآریایی جای آن را گرفت (همان، ص ۲۱۰).

زمینه ادبی و تاریخی

برای درک بهتر جایگاه کتاب *آرته‌شاستره* در ادبیات هند لازم است نخست توضیحی درباره دوره‌های زبانی هند بدهم و سپس زمینه تاریخی اثر را مشخص کنم.

دوره‌های زبانی و ادبی

در یک تقسیم‌بندی کلی، سنسکریّت دو دوره دارد: سنسکریّت ودایی و سنسکریّت کلاسیک. میان ۱۵۰۰ تا ۵۰۰ ق م دوره ودایی (ورود آریاها) در هند است و سنگ پایه تاریخ و فرهنگ هندوستان در همین زمان گذاشته شده. سرودهای ودایی در همین دوران و در حدود ۱۲۰۰ ق م سروده شده‌اند (Macdonell, 1909, p. 145).

در حدود ۸۰۰ تا ۵۰۰ ق م رهبران مذهبی این سروده‌ها را تکمیل کردند و برهمنه‌ها^۱ و اوپنیشده‌ها^۲ را بدان افزودند (Burrow, 1955, p. 43; MacDonell, 1909, p. 202). زبانی که وداها را به آن سروده‌اند و برهمنه‌ها را بدان نوشته‌اند «سنسکریت ودایی» می‌نامند. برخی زبان اوپنیشده‌ها را حد فاصلی میان سنسکریت ودایی و سنسکریت کلاسیک دانسته‌اند (Macdonell, 1958, p. 1). به هر روی، این دوره از نظر ادبی ودایی نامیده می‌شود و آثار ادبی آن به سنسکریت ودایی سروده و تألیف شده‌اند (برای آگاهی بیشتر نک: رضایی باغبیدی، ۱۳۷۷، ص ۱۳۳-۱۴۲).

پس از دوره ودایی، دوره سنسکریت کلاسیک آغاز می‌شود که از ادبیات این دوره با نام حماسی نیز یاد کرده‌اند. در واقع زبان سنسکریت کلاسیک زبان ادبی هند باستان بوده است و آثار مهمی همچون دو حماسه بزرگ راماینه^۳ و مهابهارته، که حاصل فرهنگ ودایی است، در این دوره گردآوری شده و به رشته تحریر درآمده؛ در این دوره، طی سیصد سال، آثار مکتوب دست دوم هندی یعنی سمرتی^۴ ها را می‌نوشته‌اند که شامل شروته سوتره‌ها^۵، گریهیه سوتره‌ها^۶، راماینه، مهابهارته، دهرمه شاستره‌ها^۷، پورنه‌ها^۸،

۱. Brāhmaṇas: به مجموعه‌ای از متون باستانی هند اطلاق می‌شود که در حقیقت تفاسیر متون ودایی‌اند و جزو متون شروتی (وحیانی) به شمار می‌آیند (Gavin, 1996, pp. 35-37).

۲. Upaniṣads: آخرین بخش‌های متون ودایی که برخی منظوم و برخی منثورند. اوپنیشده در لغت به معنی «نزدیک نشستن» است و به نشستن شاگرد نزد استاد هنگام دریافت آموزه‌های روحانی اشاره دارد. این متون آیینی نیستند و بیشتر به آتمن (خویش) و برهمن (واقعیت غایی) مربوط‌اند، در واقع از طریق تجلی معرفت روح به جهل پایان می‌دهند (Monnier-Williams, 1976, p. 201).

3. Rāmāyana

۴. Smṛti (स्मृति): تحت اللفظی به معنای «آنچه به یاد می‌آید» است، سمرتی‌ها جزو متون دینی هندند و مؤلفشان معلوم است. این متون در تقابل‌اند با متون شروتی (Śrutis: स्तुति) به معنای «شنیده شده‌ها» یا متون «وحیانی». نویسنده شروتی‌ها معلوم نیست و شفاهی یا سماعی از نسلی به نسل دیگر منتقل شده‌اند. ادبیات ودایی جزو متون شروتی است. در سنت هندویی شروتی‌ها اعتبار بیشتری نسبت به سمرتی‌ها دارند. در واقع شروتی‌ها متون دست اول (وحیانی) و سمرتی‌ها دست دوم‌اند. افزون بر این اعتبار سمرتی‌ها به شروتی‌ها وابسته است.

5. Śrūta sūtras

6. Grihya sūtras

7. Dharmasāstras

8. Puranas

آرته‌شاستره‌ها... است؛ آثار فلسفی و دینی بسیاری در این دوره تألیف شده‌اند و متن آرته‌شاستره نیز به دوره ادبی مذکور تعلق دارد.

شاستره‌نویسی در دوران کلاسیک هند

ویدیا^۱ و شاستره در هند رابطه تنگاتنگی با دین دارند. در دوره ودایی، که دوره توسعه و تعریف مکاتب است، برهمنان چهار بخش ودا^۲ را تبیین کردند. پس از این دوره، پرسش‌ها به مرور زمان بیشتر و بیشتر می‌شد و مکاتب بودایی هم پاسخگوی همه مسائل نبودند؛ بنابراین کوشیدند مسائشان را از دید وداها بررسی کنند، بدین ترتیب شاستره‌نویسی درباره موضوعات سه‌گانه هندی باب شد (Keith, 1993, p. 403). در واقع شاستره‌نویسی نوعی ادبی در میان انواع ادبی هند است. هندیان از دیرباز به سه موضوع علاقه‌مند بودند، و از آنجا که مسئله اخلاق همواره برایشان مهم بود، نخست به دهرمه^۳ (قانون / اخلاق) پرداختند و رساله‌هایی که در این باب نوشتند دهرمه‌شاستره نامیدند. سپس مشغول آرته‌شدند و متونی تحت عنوان آرته‌شاستره نوشتند که رساله آرته‌شاستره کاوتیلیه یکی از آن‌هاست و به زندگی عملی انسان مربوط است و راهکارهای فراوانی دارد. کامه^۴ (کام، شهوت) سومین موضوع موردعلاقه هندیان بود که رساله‌ای درباره آن تألیف کردند که مربوط به لذت‌های جنسی و راهکارهای آن است و با عنوان کامه‌سوتره از آن‌ها یاد می‌شود (Gowen, 1968, p. 157).

همان‌طور که پیش‌تر گفتم، آرته‌شاستره لفظاً به معنای «دانش مسائل مادی» است. به عبارتی، این مسائل — مانند سیاست، اقتصاد و مهندسی — با عنوان آرته‌شاستره در ادبیات هند مطرح شده‌اند (Winternitz, 1967, p. 418). آرته‌شاستره‌نویسی ظاهراً دو هدف داشته است، نخست اینکه نشان دهد، فرمانروا چگونه می‌تواند سرزمینش را حفظ کند. این حفاظت^۵ به شیوه‌های اداری و دولتی و حکومت‌داری مربوط است. دوم اینکه

۱. Vidyā (विद्या): در فلسفه هندی یعنی دانش و شناخت.

۲. چهار بخش ودا شامل ریگ‌ودا، یجورودا، آتروه‌ودا و سامه‌ودا هستند.

3. dharma

4. kāma

5. pālana

نشان دهد، چگونه سرزمین و قلمرو را می‌توان به دست آورد. این به دست آوردن^۱ اساساً به فتح سرزمین‌های دیگران مربوط است و سیاست خارجی دولت را معین می‌کند. این دو هدف تمام فعالیت‌های دولت را تحت تأثیر قرار می‌دهند. درست به همین دلیل است که آرته‌شاستره را دانش حکومت‌داری و سیاست نیز نامیده‌اند (Kangle, 1986, p. 2). اساساً می‌توان آرته‌شاستره‌نویسی را نوعی تولید ادبی با ویژگی‌های خاص خود دانست که دیگرانواع ادبی مانند دهرمه‌شاستره‌ها نیز این ویژگی‌ها را دارند، با این تفاوت که در دهرمه‌شاستره‌ها بر موارد اخلاقی و مذهبی بیشتر تأکید می‌شود؛ در حالی که در آرته‌شاستره‌ها افزون بر توجه به مسائل اخلاقی، انتفاع مالی و سیاسی نیز اهمیت می‌یابد (Keith, 1993, p. 451). دورانی که آرته‌شاستره‌ها در هند تألیف می‌شدند، دوره توسعه آشکار در زمینه نظریه‌های سیاسی و سازمان‌های اداری بود. قطعاً هندیان نوشته‌های بی‌شماری درباره سیاست نوشته‌اند که بیشترشان امروزه مفقود شده و شمار اندکی از آن‌ها باقی مانده است. در این میان آرته‌شاستره اثر کاوتیلیه از همه برجسته‌تر و مهم‌تر است، زیرا مطالب آن جامع‌تر است.

با این حال در زمینه آرته‌شاستره‌نویسی چند اثر دیگر نیز باقی مانده که به راجه‌دهرمه^۲ از فصل شنتی‌پرو^۳ در حماسه مه‌بهارته و نیز منوسمرتی اشاره می‌کنم که ویژگی‌های آرته‌شاستره در آن‌ها مشهود است (Majumdar, 1960, p. 140).

روی هم‌رفته عقاید سیاسی این دوره را، که در کتاب‌های مختلف ادبی هند باستان پراکنده است، به چند دسته تقسیم کرده‌اند:

۱. سمرتی‌های نارده^۴، برهسپتی^۵ و کاتیانه^۶؛

۲. پورانه‌ها به‌ویژه وایو^۷، برهمانده^۸ و ویشنوپورانه‌ها؛

1. lābha

2. Rājadarma

3. Śāntiparva

4. Nārada

5. Bṛhaspati

6. Kātyāyana

7. Vāyu

8. Brāmāṇḍa

۳. نوشته‌های شاعران بودایی و فیلسوفانی مانند آریه‌دوه^۱، آریه‌شوره^۲، وسوبندهو^۳؛
۴. آثار شاعران و نویسندگان نثر و درام، متعلق به اوج دوران ادبیات سنسکریت کلاسیک که در این فهرست نام وساکه‌دته^۴، کالیداسه^۵، بانه^۶، ماگه^۷ دیده می‌شود؛
۵. آثار علمی درباره‌ی دانش سیاست، مانند نیتیساره^۸ اثر کامندکه^۹ (برای آگاهی بیشتر نک: Goshal, 1970: 341).

چنان که پیداست، هندیان از دیرباز درباره‌ی سیاست مطالعه و پژوهش کرده‌اند و گویا شوق آن‌ها هیچ مشابهی در دوران باستان ندارد. سیاست از نظرشان مهم‌ترین دانش‌هاست و برخی نویسندگان همچون کاوتیلیه بر این باورند که تنها یک دانش وجود دارد که دیگر دانش‌ها از آن سرچشمه می‌گیرد و آن دانش سیاست است؛ به عبارتی، همه‌ی دانش‌ها از سیاست آغاز می‌شوند و به آن پایان می‌پذیرند. کاوتیلیه در *آرته‌هاستره* خود تنها از پنج مکتب فلسفی مشهور هند باستان یاد نمی‌کند؛ بلکه از سیزده تن نام می‌برد که در پیشرفت دانش سیاست نقشی برجسته داشته‌اند. تمام این شواهد کافی‌ست تا بپذیریم دانش سیاست در هند باستان توسعه‌ای آشکار داشته است (Majumdar, 1960, p. 141). بدیهی‌ست آنچه کاوتیلیه نوشته بر ایند دانش‌زمانه او درباره‌ی سیاست است و نشان می‌دهد همواره دغدغه‌ی مسائل سیاسی در بین هندیان وجود داشته است (درباره‌ی سیاست در *آرته‌هاستره* نک: زیرعنوان «نسبت آرته‌هاستره با سیاست و نظریه‌ی سیاسی» در همین کتاب).

زمینه‌ی تاریخی

در حدود ۶۰۰ ق م پایان عصرودایی در هند است. در این زمان شانزده پادشاهی بر

1. Āryaśura
2. Vasubandhu
3. Buddhasghosa
4. Vasākhadatta
5. Kālidāsa
6. Bāṇa
7. Māgha
8. Nitisāra
9. Kāmandaka

هند فرمان می‌راندند که نیرومندترین آن‌ها در شهر مگدّه^۱ بود (ناردو، ۱۳۸۸، ص ۴۳). یک سده پیش، یعنی سده ششم ق م، هخامنشیان به بخش‌هایی از دره سند حمله کرده بودند (نک: همان، ص ۴۴)؛ اما این تهاجم تأثیر چندانی بر پادشاهی‌های هند شرقی، که خاندان ننده^۲ سردمدار آن بودند، نداشت. آن‌ها سپاه بزرگی در اختیار داشتند و بر آن منطقه فرمان می‌راندند. دهه ۴۸۰ ق م شهر راجه‌گژه^۳ (در لغت به معنی خانه شاه)، که پایتخت قدیم مگدّه در ۱۲۹ کیلومتری جنوب گنگ بود، جایگاهش را به شهر پتلی پوتره^۴ داد که در کرانه جنوبی این رود قرار داشت (همان، ص ۴۶). دودمان بعدی یعنی امپراتوری مائوری تشکیلات عظیم نظامی ننده‌ها را از آن خود کردند و موفقیت آن‌ها به اندازه‌ای بود که تا آن روزگار هیچ خاندانی بدان دست نیافته بود. کتاب *آرتیه‌شاستره* به ظاهر مربوط به این دوران است و گویا تألیف این کتاب در موفقیت چنדרه‌گوپته، نخستین پادشاه سلسله مائوری (۳۱۷-۲۹۳ ق م)، نقش بسزایی داشته است؛ چنדרه‌گوپته موفق شد خاندان ننده را شکست دهد و جلوی پیشرفت جانشینان اسکندر را در هند بگیرد و نیز نخستین کسی بود که توانست هند را تحت امپراتوری واحدی متحد کند (Boesche, 2002, p. 8). به عبارتی هنگامی که اسکندر مقدونی از رود سند عبور کرد و ۳۲۶ ق م وارد هند شد، آنجا اسماً تحت اداره یک پادشاه بود. اما در واقع به پادشاهی‌هایی کوچک‌تر تقسیم شده بود و هشت پسر خاندان ننده آنجا را به شکلی نامطلوب اداره می‌کردند. از پسران ننده با صفاتی همچون بی‌منطق، بی‌اخلاق، طمعکار، بی‌رحم و زاده طبقه شودره^۵ یاد کرده‌اند (Mookerji, 1988, pp. 6-8).

درباره روی کار آمدن چنדרه‌گوپته روایت‌های بسیاری وجود دارد که بیشتر با داستان و افسانه آمیخته است. بنابر روایتی که در متن سنسکریت بودایی *مودرا راکشه‌سه*^۶ آمده است، یکی از شاهان ننده برهمن‌زاده‌ای به نام چانکیه را تحقیر کرد و به همین سبب، چانکیه سوگند خورد که تا براندازی خاندان ننده آرام ننشیند. در ابتدا دستگیر شد. اما

1. Magadha

2. Nanda

3. Rājagṛha

4. Pataliputra

۵. Śūdra: نام پست‌ترین طبقه در نظام طبقاتی هند.

6. Mudrārākṣasa

پس از مدتی فرار کرد و به لباس زاهدان درآمد (Mookerji, 1988, p. 21). این روایت با اختلاف‌هایی جزئی و کامل‌تر در سالنامه سیلانی مهاسوسمه^۱ نیز تکرار شده است: «چانکیه برهمنی فرهیخته و اهل تکسیله^۲ بود و پس از ازدواج، مادرزنش او را به سبب فقر و تنگدستی سرزنش می‌کرد. بنابراین چانکیه قسم خورد تا زمانی که ثروتمند نشده است از پا ننشیند. او با این هدف به شهر پتلی پوتره رفت. اما در آنجا نیز با تحقیرهای خاندان ننده روبه‌رو شد. چانکیه مصمم شد از آن‌ها به سبب رفتار تحقیرآمیزشان انتقام بگیرد. سرانجام با یاری او خاندان ننده از تخت فروافتاد و خاندان چنڈره گوپته به پیروزی رسید. چنڈره گوپته نخستین شاه سلسله مائوری شد و چانکیه به مقام نخست‌وزیری رسید» (نقل شده در Padhy, 2011, p. 33).

در بیشتر روایت‌ها چانکیه را با کاوتیلیه یکی دانسته و این‌طور آورده‌اند که چانکیه یا همان کاوتیلیه قسم خورد که از خاندان ننده و مهاجمان یونانی انتقام بگیرد. او به کسی نیاز داشت تا بتواند وی را برای رسیدن به هدفش یاری دهد؛ به همین منظور با چنڈره گوپته آشنا شد که از طبقه کشریه یا جنگاوران بود. از نظر کاوتیلیه، چنڈره گوپته از هر نظر شایسته رهبری بود و چنڈره گوپته هم بعدها ثابت کرد کاوتیلیه اشتباه نکرده است. کاوتیلیه او را به شهر خود یعنی تکسیله برد و در خانه‌اش از او نگه‌داری کرد. شهر تکسیله در آن زمان از مراکز مهم فرهنگی و یادگیری بود؛ نه تنها جایگاه هنر و دانش، بلکه مرکزی برای یادگیری فنون نظامی به شمار می‌آمد. همان‌طور که چنڈره گوپته به یادگیری فنون مختلف مشغول بود، کاوتیلیه نیز برای مهاجمان یونانی نقشه می‌کشید و اندیشه نابودی خاندان ننده را در سر می‌پروراند و رؤیای اتحاد هند را در سر داشت (Mookerji, 1988, pp. 16-17; Boesche, 2002, p. 9). یوستین و پلوتارخ هردو از یارویی مستقیم چنڈره گوپته با خود اسکندر حکایت کرده‌اند (نقل شده در Mookerji, 1988, p. 6). تاریخ‌نگاران چنین نقل کرده‌اند که چنڈره گوپته و کاوتیلیه یا همان چانکیه خیلی زود به ثروت و نیروی نظامی کافی دست یافتند — گفتنی است کاوتیلیه در کتابش بر اهمیت ثروت نیز تأکید بسیار کرده است — آن‌دو چند بار به امپراتوری ننده حمله کردند؛ اما همه تلاش‌هایشان به شکست منتهی شد. روایت‌های زیادی موجود است که چنڈره گوپته و

1. Mahāvāsma

2. Taxila

کاوتیلیه از شکست‌های اولیه خود درس‌های فراوان گرفتند و سرانجام تمثیلی را آویزه گوششان کردند: «مادر باید به بچه‌اش یاد بدهد که نان را از قسمت‌های بیرونی، که سردتر است، بخورد تا میان آن، که بسیار داغ است.» از همین رو آن‌دو در ابتدا به قسمت‌های «سردتر»، یا مناطقی که دستیابی به آن راحت‌تر بود، حمله کردند و موفق هم شدند. جنگ‌های آن‌ها بیشتر شبیه جنگ‌هایی بود که ما امروزه با نام جنگ‌های چریکی می‌شناسیمشان (Boesche, 2002, p. 9; Mookerji, 1988, pp. 33-34). درست پس از مرگ اسکندر در ۳۲۳ ق م، چَندَرَه‌گوپته و چانکیه — در واقع همان کاوتیلیه — فتوحات خود را به سمت مناطقی که در تصرف مهاجمان یونانی بود آغاز کردند. در این گیرودار دو فرماندار یونانی به نام‌های فیلیپ و نیکانور را کشتند که به عقیده موکرجی نباید به مثابه رخداد یا حادثه‌ای عادی از کنار آن رد شد (Mookerji, 1988, pp. 31, 28-33)؛ زیرا از نظر راهبردی بسیار مهم بود و نقش فراوانی در موفقیت آن‌ها داشت.

در حدود ۳۲۱ ق م چَندَرَه‌گوپته پنجاب و سند را از چنگ یونانیان بیرون کشید و ۳۰۵ ق م سلوکوس — جانشین اسکندر در آن نواحی — مجبور شد با ازدواج دخترش با چَندَرَه‌گوپته موافقت کند، و البته این کار برای یونانیان تحقیرآمیز بود. در پی این پیمان، سرزمین‌های افغانستان و بلوچستان امروزی به هند واگذار شد و در عوض فقط پانصد فیل نصیب یونانیان شد (Bhargava, 1996, pp. 38-41). در همین اوضاع بود که چَندَرَه‌گوپته و کاوتیلیه موفق شدند به قرن‌ها سلطه بی‌رحمانه خاندان ننده برهند پایان دهند. به درستی چَندَرَه‌گوپته را نخستین متحدکننده هند نامیده‌اند. اما فتوحات اسکندر نیز در به وجود آوردن این اتحاد بی‌تأثیر نبوده است؛ به عبارتی اسکندر با تسخیر ایالاتی که هرکدام پیش‌تر تجزیه شده بود، نخستین گام را در جهت تشکیل هندی یکپارچه برداشته بود و اهمیت کار او کمتر از چَندَرَه‌گوپته نبود (Boesche, 2002, p. 10). در مرحله دوم چَندَرَه‌گوپته و کاوتیلیه با موفقیت تمام توانستند کلیه نیروهای خرده‌دولت‌ها را که سرتاسر هند، به‌ویژه در شمال آن، پراکنده بودند مهار کنند. در واقع تا پیش از حمله اسکندر کشور هند به شیوه گسترده مردم‌سالاری روستایی اداره می‌شد (Mookerji, 1988, p. 47) و در زمان اسکندر و سپس چَندَرَه‌گوپته، بیشتر شکل یک جمهوری با طبقات اجتماعی را پیدا کرد (Boesche, 2002, p. 10). همچنین در اثر فرمانروایی نادرست ننده‌ها نارضایتی‌ها بالا گرفته بود و در بعضی مناطق

وجود شورش‌های داخلی عاملی برای موفقیت چنڈره‌گوپته به شمار می‌رفت (Bhargava, 1996, p. 39; Mookerji, 1988, pp. 35-36). چنڈره‌گوپته به توصیه کاوتیلیه هرگونه راهی را برای بازگشت خاندان ننده ناممکن ساخت و بدین ترتیب آن‌ها را منقرض کرد. در واقع چنڈره‌گوپته به توصیه‌های کسی اتکا کرد که مهم‌ترین اندیشمند سیاسی و نظامی دنیای قدیم بود و از جهاتی نقشی مهم در یکپارچه‌کردن هند ایفا کرد.

درباره کاوتیلیه

درباره هویت کاوتیلیه نظرات گوناگونی داده‌اند. این اختلاف‌نظرها از آنجا ناشی می‌شود که نویسندۀ آرتیه شاستره، در جای جای کتاب، خود را برهمن کاوتیلیه معرفی کرده، اما در بند پایانی کتاب این‌طور آمده که نویسندۀ آن، ویشنوگوپته، نوشته‌ها را از شریادشاهان بد نجات داده و حفظ کرده است (Fleet, 1914, p. v). از طرفی پیش از آن به صراحت آمده است: «این آموزه‌ها (شاستره‌ها) به دست او گرد آمده است، او که نوشته‌ها، علوم و سلاح‌هایی را که [پیش‌تر] به دست پادشاهان ننده افتاده بود، به سرعت از تعصبات [پادشاهان بد] رها کنید.» (کتاب پانزدهم، بخش اول، بند ۷۳). برخی پژوهشگران، با استناد به این بند، کاوتیلیه را با چانکیه یکی دانسته‌اند و براین باورند که کاوتیلیه، مؤلف کتاب آرتیه شاستره، عامل پیروزی چنڈره‌گوپته بوده و مقدمات پیروزی وی را فراهم آورده است (Boesche, 2002, p. 8; Shamasastri, 1956, p. vii). شاماساستری (1956, p. vii) برای اثبات نظر خود از ویشنوپوران^۱ (IV, 24) شاهد می‌آورد:

[نخست] مَهاپدمه^۲ سپس پسرانش، نه تن، تا صدسال تنها سروران زمین خواهند بود. ننده‌ها را کاوتیلیه برهمن شکست خواهد داد. با مرگ آن‌ها مائوری‌ها بر زمین شادی خواهند کرد. کاوتیلیه خود تاج شاهی بر سر چنڈره‌گوپته خواهد گذارد. پسران او بیندوساره^۳ و آشوکه ورده‌انه^۴ خواهند بود.

موکرچی^۵ (1988, p. 9) نیز همین موضوع را مطرح می‌کند و کاوتیلیه برهمن را یاور

1. Viśṇupurāṇa

2. Mahāpadama

3. Bindusara

4. Aśokaṣṛdhaṇa

5. Mookerji

چندره گوپته مائوری در براندازی ننده‌ها می‌داند و پورانه‌ها را نیز شاهد می‌گیرد. و اما چانکیه کیست؟ بنابر روایات چانکیه در گولّه ویشایه^۱ به دنیا آمده بود. پدرش چانگه نام داشت و برهمن بود، اما بعدها پیرو مکتب جین شد. روایت کرده‌اند تمام دندنان‌های چانکیه در لحظه تولد روییده بود و قدیسان جین، که در خانه آن‌ها حضور داشتند، این‌طور پیش‌بینی کردند که این نوزاد تازه‌تولد یافته در آینده شاه خواهد شد. پدر چانکیه که بسیار مذهبی بود از این پیش‌گویی آزرده‌خاطر شد. در نظر او مقام شاهی بسیار بی‌ارزش و خوار بود؛ به همین دلیل همه دندنان‌های نوزاد را کشید. پس از این اتفاق، قدیسان این‌طور پیش‌بینی کردند که این نوزاد شاه نخواهد شد، اما با واسطه بر کل کشور حکم خواهد راند. او تا نوجوانی پانزده شاخه مکتب جین را آموخت و در بزرگسالی پیرو این مکتب شد و در پزشکی و ستاره‌شناسی نیز شهرتی به هم زد (Padhy, 2011, p. 33).^۲

با این حال برخی تاریخ‌نگاران مانند یاکوبی^۳، جانسون^۴، و بارو^۵ بر این باورند که کاوتیلیه صرفاً نویسنده آرته‌شاستره است و چانکیه، نخست‌وزیر نخستین شاه خاندان مائوری یعنی چندره گوپته بوده است؛ این دو ربطی به هم نداشته و جدا از یکدیگر بوده‌اند. دلیلی که برای اثبات این ادعا اقامه کرده‌اند این است که در ادبیات متقدم سنسکریت مانند موروچچنه کاتیکه^۶ اثر سودرگه^۷ — که به احتمال بسیار سده چهارم قبل از میلاد نوشته شده — از کاوتیلیه یا ویشنوگوپته نامی برده نشده؛ بلکه همه جا سخن از چانکیه است. چانکیه نخست‌وزیر چندره گوپته بوده و کاوتیلیه نویسنده کتاب آرته‌شاستره. بر این اساس این دو را نه تنها با یکدیگر متفاوت دانسته‌اند، بلکه بر این باورند که آن‌ها در دو دوره مختلف می‌زیسته‌اند و شکافی پانصدساله میانشان وجود

1. Gola Vishaya

۲. برخی گفته‌اند که او با عناصر آموزه‌های یونان و ایران، که زردشتیان به هند برده بودند، آشنایی داشته است (Kauṭilya, n.d.)، اما چگونگی این آشنایی را بیان نکرده‌اند و اینکه چه سرخ‌هایی آن‌ها را به این نتیجه رسانده است.

3. H. Jacobi

4. E. I. Johnston

5. T. Burrow

6. Murucchakatika

7. Sudraka

دارد. از نظر تاریخ‌نگاران مذکور، کاوتیلیه به جنوب هند تعلق دارد، اما چانکیه اهل شمال هند است. با این همه برخی احتمال داده‌اند که نویسنده کتاب ویشنوگوپته است؛ در واقع ویشنوگوپته باید نام دیگر کاوتیلیه و شاید نام اصلی وی باشد و احتمالاً کاوتیلیه نام «گوتره»^۱ی ویشنوگوپته بوده است. بارو کاوتیلیه را ۵۰۰ سال پس از چانکیه دانسته است. بنابراین یکی فرض کردن این‌دورا به پس از تألیف *آرته‌شاستره* نسبت داده است. به عبارتی این‌طور توضیح داده است که کسی بندی را به انتهای فصل پایانی کتاب افزوده و نویسنده کتاب را عامل شکست و براندازی نندّه معرفی کرده است (نقل شده در Padhy, 2011, p. 32). از آنجا که نام ویشنوگوپته فقط در بند پایانی کتاب آمده، به گمانم بسیار محتمل‌تر است که او را کاتب یا نسخه‌بردار *آرته‌شاستره* بدانیم تا نویسنده آن.

پادهی نیز بر این باور است که کاوتیلیه نویسنده *آرته‌شاستره*، و چانکیه نخست‌وزیر چنڈره‌گوپته نخستین شاه خاندان مائوری بوده‌اند. این‌دو ربطی به هم نداشته و جدا از یکدیگر بوده‌اند (Padhy, 2011, p. 32)؛ درمقابل، مجومدار معتقد است کاوتیلیه همان چانکیه نخست‌وزیر چنڈره‌گوپته بوده و کاوتیلیه لقبی برای وی قلمداد می‌شده است (Mujumdar, 1960, p. 140).

وینترنیتس با استدلال‌هایی این‌طور فرض کرده که نام کاوتیلیه از لحاظ لغوی به معنای «دروغ»^۲ است و بعید به نظر می‌رسد چانکیه، وزیر چنڈره‌گوپته، چنین نامی را برای خود برگزیده باشد (Winternitz, 1967, p. 591). پس از نظر وی کاوتیلیه نمی‌توانسته است همان چانکیه باشد.

درباره اینهمانی کاوتیلیه با چانکیه بحث‌های زیادی را می‌توان پیش کشید. مؤلف کتاب — چه کاوتیلیه باشد، چه چانکیه — با زیربوم دستگاه حکومتی آشنا بوده و به همین سبب مطالبی را که در کتابش آورده بسیار ملموس و عملی است؛ همچنین انگیزه بسیاری برای تألیف *آرته‌شاستره* داشته است. بنابراین کسی جز وزیر یا فردی بسیار نزدیک به او نمی‌توانسته چنین کتابی بنویسد و نیز مشخص است که نویسنده

۱. Gotra (गोत्र): در فرهنگ هندی تقریباً معادل قبیله (clan) است. برای آگاهی بیشتر بنگرید به مدخل «گوتره» در دانشنامه بریتانیکا (Gotra, n.d.).

کتاب نبوغ سیاسی داشته و با اندیشه‌های فلسفی زمانه‌اش آشنا بوده است. نوشته‌های او بر پایه تجربه‌های زیسته او نیز هست و صرفاً دربردارنده مطالب نظری نیست؛ از این رو همواره این گمان تقویت می‌شود که کاوتیلیه و چانکیه ارتباط تنگاتنگی با هم داشته و چه بسا هر دو یکی بوده‌اند.

موضوعات و تقسیم‌بندی آرته‌شاستره

آرته‌شاستره پانزده آذھی کارته^۱ (کتاب^۲) و ۱۵ اذھیانه^۳ (بخش) دارد. هر بخش با یک یا چند بیت با قالب شلوکه^۴ پایان می‌پذیرد. حجم هر کتاب با دیگری متفاوت است؛ مثلاً کتاب دوم ۳۶ بخش و کتاب یازدهم فقط یک بخش دارد. هر کتاب به موضوعی خاص مربوط می‌شود؛ به عبارتی بر اساس پرگرنه^۵ (موضوع) مرتب شده که نام همه عنوان‌ها در کتاب اول آمده است. عناوین آرته‌شاستره و موضوعات هر بخش آن به شرح ذیل است:

کتاب اول

۱. برشمردن عناوین کتاب؛ ۲. هدف علم؛ ۳. مشورت با پیران؛ ۴. مهار چهار اندام حسی؛ ۵. تعیین وزیران؛ ۸. تعیین مشاوران و روحانیان؛ ۹. مشخص کردن پاکی و ناپاکی در سرشت وزیران؛ ۱۰. تربیت جاسوسان و مأموران مخفی؛ ۱۱. تربیت جاسوسان دوره‌گرد؛ ۱۲. پاییدن گروه‌های فریفتنی و نافریرفتنی در کشور خود؛ پیروزی بر گروه‌های فریفتنی و نافریرفتنی در کشور دشمن^۶؛ ۱۳. موضوع شورا؛ ۱۴. مأموریت فرستاده‌ها؛ ۱۵. محافظت

1. adbhikāraṇa

۲. برخی از آثار کلاسیک را با اصطلاح «کتاب» (book) تقسیم‌بندی کرده‌اند. همین روش را برای تقسیم‌بندی آثار کلاسیک یونانی مثلاً تواریخ هردوت نیز به کار برده‌اند.

3. adhyāna

۴. śloka: نوعی قالب وزنی است که در حماسه‌های هندی به کار رفته و نمونه عالی نظم (verse) در ادبیات حماسی سنسکریت است. راماینه و مهابهارته در این قالب سروده شده‌اند. شلوکه شامل دو بیت، و هر بیت دو مصراع است. هر مصراع آن شانزده هجا دارد که از دو پاده (pāda) یا لنگه تشکیل شده است و هر کدام هشت هجا دارند (نک: śloka, n. d.).

5. prakaraṇa

۶. گروه‌های فریفتنی کسانی‌اند که از پادشاه ناراضی‌اند، ولی او می‌تواند با اعطای مقام و ثروت آن‌ها را بفریبد و با خود همراه کند. گروه‌های نافریرفتنی کسانی‌اند که از شاه ناراضی‌اند و او نمی‌تواند آن‌ها را بفریبد، بلکه از راه‌های غیرمستقیم مثل تفرقه‌انداختن یا اعمال زور آن‌ها را زیر سلطه‌اش درمی‌آورد.